

*Torshälla Nyby Historiska Sällskap & Jubileumsutställningens Vänner
i samarbete med S:t Olofs Gille*

HOLMENS

900-ÅRIGA HISTORIA

Holmens gård på 40-talet

Holmens gård idag (bild från 2014)

Utgivningen av denna trycksak har möjliggjorts genom generösa donationer från
TORSHÄLLA FASTIGHETS AB OCH SPARBANKSSIFTELSEN REKARNE

Författare är historikerna **Thomas Gustafsson** och **Leif Persson**
Redigering och popularisering **Benny Flodin** och **Rolf Forssell**

Innehåll

HOLMENS 900-ÅRIGA HISTORIA	3
Förord	3
HOLMENS UTVECKLING 1100-1500	
KVARNAR OCH HAMMARE	5
Landhöjningen gav Torshälla ett idealiskt läge	5
Holmen och fallen bebyggdes av kungar, jarlar, drotsar och marsker	5
Den medeltida holmen hörde till Graffs gård	6
Grävda gravar ledde till vattenhjul och gav gården sitt namn	6
Under medeltiden blev Holmen och ett "riksintresse"	6
Strider om tronen gynnar släkten Sparre	7
Starka kvinnor tar över	7
Biskop Rogges industrispionage	7
HOLMENS UTVECKLING 1500-1850	
SMEDJOR FÖR KOPPAR OCH JÄRN	9
Sveriges Industrialisering tar fart under Gustav Vasa	9
Kungens kopparsmedja för slottstak och grytor för kruttillverkning	9
Koppar byts mot järn under stormaktstiden	9
Oxenstierna arrenderar ut egendomar	9
Bergsfogde bygger ny smedja	10
Möhlmans Hammare och änkan Maria Leijel – Sveriges första kvinnliga brukspatron	11
Maria Leijel fördubblar produktionen	12
Ny kvarn och reglerad vattennivå	12
Slutet nära för Holmens kvarnar och järnbruk – nya verksamheter tar över	13
HOLMENS UTVECKLING 1850-NUTID	
VERKSTADSINDUSTRI.....	14
Adolf Zethelius och Nyby Bruk tar kontroll över fallen	14
Två berömda verkstadsindustrier föds på Holmen	14
Nyby Bruks-epoken och Holmens Gjuteri & Mekaniska verkstad	16
Sveriges första industriella stränggjutningsmaskin	17
Rostfritt pulver blir rör	17
Den industriella epokens slut efter 900 år	18
Dagens Holmen	18
Stormannasläkterna Sparre och Oxenstierna ägde Holmen med Graffs Gård i nära 200 år	19

ANMÄRKNING: De flesta Bilder och Kartor i broschyren är, om inte annat anges, hämtade ur Torshälla Lokalhistoriska Bildarkiv (med originalen hos S:t Olofs Gille), Industriarkivet i Eskilstuna, Wikipedia och ur författarnas tidigare material. De dagsaktuella fotografierna är tagna av "författarna" till broschyren.

FOTNOT: Broschyren bygger på lokalhistorisk forskning av Thomas Gustafsson och Leif Persson. Sammanställd, redigerad och bearbetad av Benny Flodin och Rolf Forssell.

Holmens 900-åriga historia

FÖRORD

Broschyren om Holmens utveckling från 1100-talet till våra dagar, är ett bidrag till Torshällas och dess 700-årsfirande som stad år 2017. Den är ett resultat av vårt Historiska Sällsorks arbete.

Utgivningen har möjliggjorts genom generösa donationer från Sparbanksstiftelsen Rekarne och Torshälla Fastighets AB. Torshälla Fastighets AB har nyligen omdanat Holmen till ett mycket attraktivt bostadsområde.

Vår förening avser att under 2015 och 2016 publicera en serie broschyrer om näringarnas utveckling i Torshällas 700-åriga historia:

- Vikingatid och medeltid
- Vattendägnarnas betydelse
- Nyby Gårds historia
- Silversmeden Zethelius och bakgrunden till Nyby Bruk
- Nyby Bruks 10 epoker 1828-2017
- Mälarbaden

Dessa broschyrer avser att bidra med idéer till Jubileumsutställningen år 2017.

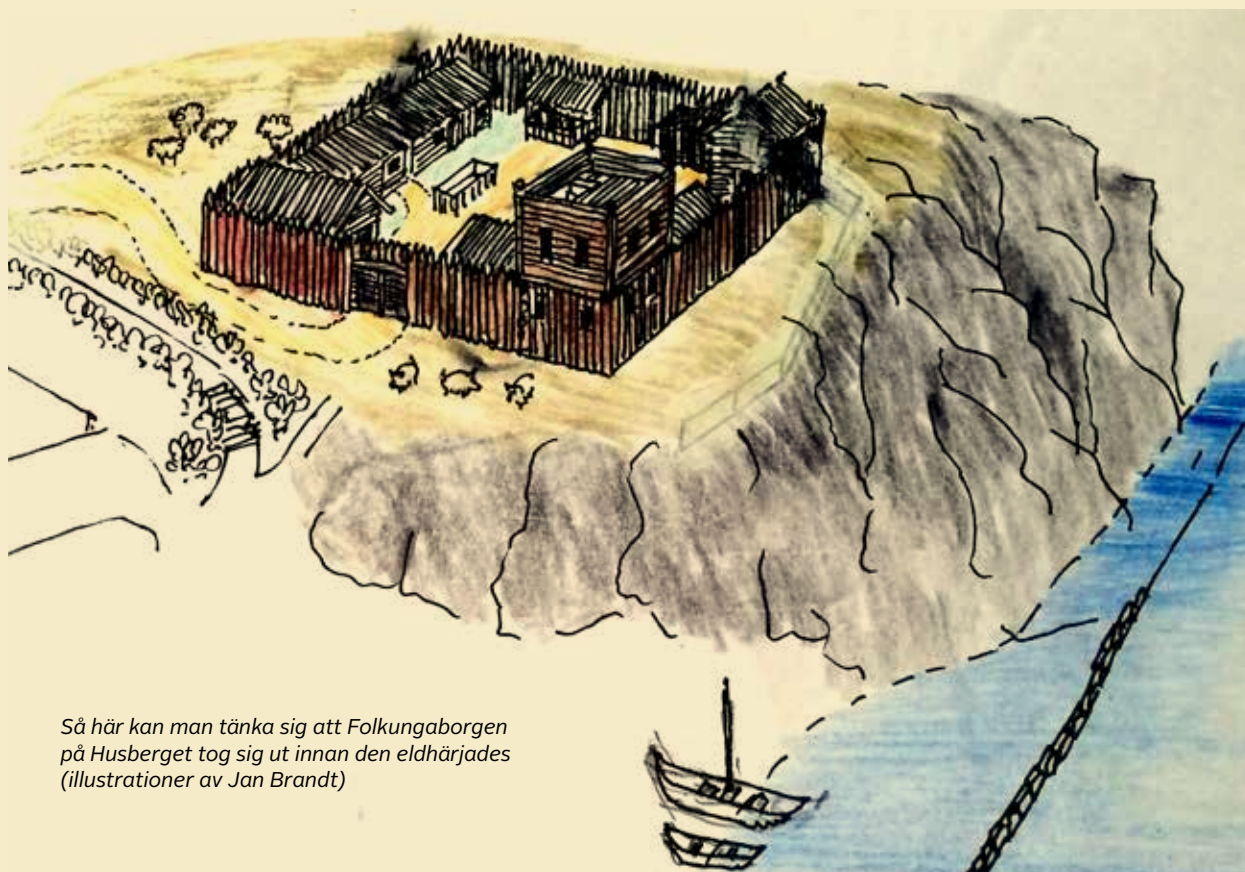
FALLENS OCH FORSARNAS KVARNAR OCH HAMMARE

Vy över fallens industrier på 1880-talet med från vänster:

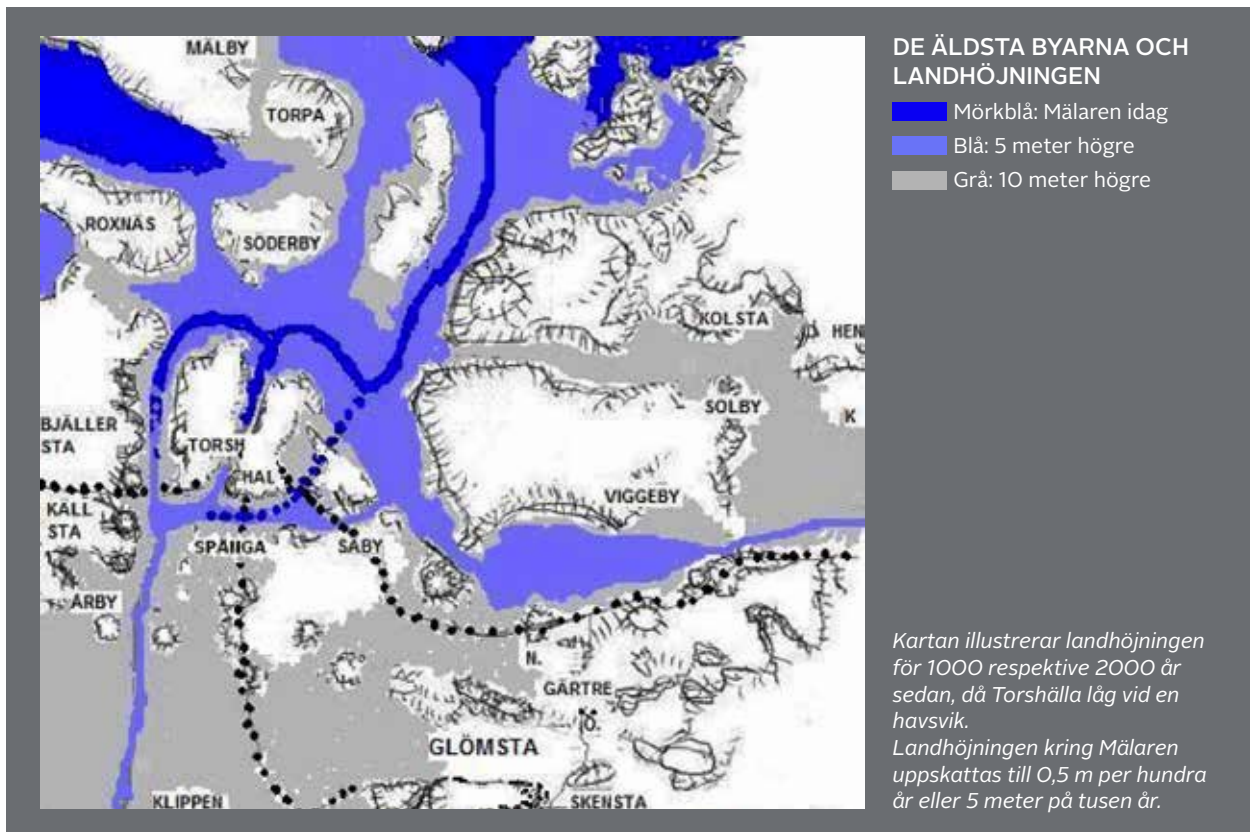
Holmens Kvarn (byggd 1860 av J. Thermaenius), Knipp-hammarens skorsten, Kronokvarnen (byggd 1628 av Gustav II Adolf och övertagen 1828 av Adolf Zethelius på Nyby Bruk), Vaddfabriken, Stadskällaren och till höger ser man stengrunden till "Möhlmans Hammare" på Holms Bruk (ärvd av änkan Leijel).

Hammaren och hela Holmenfallets vattenreglering övertogs 1831 av Adolf Zethelius på Nyby Bruk för att via dammreglering säkra vattenkraften till Nyby Bruks Mumblingshammare och Valsverk i Nybyån.

Så här kan man tänka sig att Folkungaborgen
på Husberget tog sig ut innan den eldhärjades
(illustrationer av Jan Brandt)

Kvarnar och hammare

LANDHÖJNINGEN GAV TORSHÄLLA ETT IDEALISKT LÄGE

De fyra största sjöarna i Svealand och Götaland är Mälaren, Hjälmaren, Vänern och Vättern. Torshälla hade för 900 år sedan ett unikt läge vid Hjälmarens enda utlopp i Mälaren, som för inte så länge sedan var en havsvik till Östersjön. Den dåtida Torshällaån kallades Närje å.

Landhöjningen var avgörande för Torshällas uppkomst. För 1000 år sedan var Torshälla i princip en Östersjöhamn. Landet låg då fem meter lägre relativt Mälaren/Östersjön och vattnet sköljde upp till Tors bockar. Några hundra år tidigare kunde man segla på ån upp till Eskilstuna, som då var ett centrum för Kronans förvaltning och lokala maktutövning.

JARL: den förnämsta i riket efter kungen
DROTS: kungens närmaste man när jarlämbetet försvann
MARSK: militär överbefälhavare

HOLMEN OCH FALLEN BEBYGGDES AV KUNGAR, JARLAR, DROTSAR OCH MARSKER

Orsaken till stormännens intresse för Torshälla var att landhöjningen gjort det omöjligt att segla på ån till det vikingatida Tuna (som låg på Slottsbacken i nuvarande Eskilstuna).

För 900 år sedan var Holmenfallet en mindre fors som hindrade vidare seglats. Till en början var Torshälla en omlastningsplats och i slutet av 1100- eller början av 1200-talet blev forsarna så stora att de kunde driva kvarnar för att mala säd. Kvarnar och hammare, med sina dammrännor, som reglerade flödet till vattenhjulen, var dyra och mycket lönsamma investeringar och endast den tidiga medeltidens stormän hade resurser att bygga dessa.

Torshällas dåtida unika läge som Östersjöhamn, med förtullning av varor från Örebro via Hjälmaren och Eskilstuna, gjorde att Kronan flyttade sitt förvaltningscentrum från Tuna till Husberget i Torshälla.

Torshällas tre vattendrag år 1857
Grafån, Närje å med Lillån och Eskilstuna nedre kanal

Holmen med Lillån år 1820

DEN MEDELTIDA HOLMEN HÖRDE TILL GRAFFS GÅRD

Holmen och Graffs Gård har i alla tider varit en viktig plats i stadens industrihistoria. Med graff menas vid den här tiden en kanal, en grävd grav. Graffs Gård gränsade i väster mot Bjällersta. På östra sidan Torshällaån gick gränsen troligen från Holmen och Holmberget till Säby Ström, ungefär dagens Eskilstuna nedre kanal, som flöt förbi Gökstensområdet. Gårdens ägarbild kan anas 900 år tillbaka - se kartor.

GRÄVDA GRAVAR LEDDE TILL VATTENHJUL OCH GAV GÅRDEN SITT NAMN

I Holmenfallet grävdes den s.k. Lillån fram och skilde den dåtida halvön Holmens norra del från fastlandet. I Lillåns fors anlades sedan damm- eller kvarnrännor, så kallade gravar – graffs, för att leda in vattnet i hanterbara mängder till kvarnarnas vattenhjul. På medeltiden kallades därför gården som ägde Holmen för Graffs Gård, kanske föregångaren till Nyby Gård. Graffs mangårdsbyggnad låg troligen i Nybyparken. Det gamla namnet på Nybyån, "Grafån" eller "Karl den IX:s grav"

kom till när kanalen under stor möda grävdes åren 1596-1610. Kanalen fick två eller tre slussar vid fallet som senare blev kraftkällan till Nyby Bruks hammare och valsverk.

UNDER MEDELTIDEN BLEV HOLMEN MED FALLEN ETT "RIKSINTRESSE"

Listan på stormannasläkter som la beslag på den värdefulla vattenkraften, i Närje ås tre ågrenar genom Torshälla, är imponerande, se sidan 19. Den visar att området tidigt blev ett riksintresse. Den kungliga Stenkiiska ätten, utdöd på 1120-talet, förde genom arv över Holmenintressena till Folkungaättens rad av jarlar och kungar. Den kände Birger Jarls båda farbröder, jarlarna Birger Brosa och Karl Döve hade ägarintressen kring ån på 1200-talet. I slutet av 1200-talet ägde Karl Döves sonson Ulf Karlsson två kvarnar och Holmen. Vid hans död köptes egendomen av marsken Torgils Knutson, som sedan bytte bort den till kung Birger år 1303.

STRIDER OM TRONEN GYNNAR SLÄKTEN SPARRE

Birger Jarls barnbarn Kung Birger Magnusson kämpade mot sina bröder, hertigarna Erik och Valdemar, om makten i Sverige i början av 1300-talet. Hertig Erik hade lånat pengar av drotsen Abjörn Sixtensson (Sparre av Tofta) för att ha råd att fortsätta maktkampen. Erik kunde bara betala lånen genom att erbjuda honom storgodset Ängsö och lite mark, bl.a. Graffs gård med dess kvarnar och laxfällor. På så sätt kom det sig att Folkungaättens Holmenägor hamnade hos släkten Sparre av Tofta.

FEJDEN SLUTAR OCH TORSHÄLLA BLIR STAD 1317

Striderna om kungamakten mellan de båda hertigarna och kung Birger slutar som bekant med att kungen bjuder in dem till ett gästabad på Nyköpings slott. Under gästabadet kastar kungen sina båda bröder i fängelsehålan där de dör, enligt traditionen av svält. Detta sker 1317, samma år som kungen beviljar stadsprivilegier för Torshälla.

Trots hjälp från Danmark lyckas kung Birger inte besegra sina bröders anhängare som gjorde våldsamt uppror och drev honom i landsflykt. Han avled inom kort i Danmark och andra stormän grep makten som förmyndare för hertig Eriks treåriga son Magnus som väljs till kung i både Sverige och Norge.

*Torshällas äldre
stadsvapen*

STARKA KVINNOR TAR ÖVER

Birgitta Magnusdotter, som tillhörde den ryktbara halländska släkten Porse, var gift med Arvid Bengtsson, Oxenstierna, ägare till storgodset Ängsö och Holmen med Graffs gård. Då deras två barn dog före sin mor ärvde änkan Birgitta Ängsö inklusive Graffs Gård och Holmen i Torshälla.

Vid arvsskiftet efter Birgitta 1453 övertog hennes kusinbarn Elin Nilsdotter gift med Fader Ulfsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö) ägandet av Graffs Gård. Vid Fader Ulfssons död ärvde sonen Bengt storgodset Ängsö och Graffs gård med Holmen i Torshälla. Till detta storgods hörde bl.a. några gårdar strax norr om Torshälla: Väsby, nuvarande Väsbyholm och Söderby, en numera försvunnen by strax norr om Torshälla, vid Sörängen.

BISKOP ROGGES INDUSTRIESPIONAGE

Cort Rogge utbildades i Leipzig och var under sex år doktor i kyrkorätt i italienska Perugia. När han återvände till Sverige var han en mycket bildad man och steg snabbt i graderna. När Årkebiskopen Jöns Bengtsson (Oxenstierna) fängslades 1463 av Kristian I, blev Rogge utnämnd till förvaltare av hans ämbete. När svensk-danska kriget tog slut 1469 skickades Rogge till Lübeck som svensk fredsförhandlare av Karl Knutsson. 1479, under Sten Sture den äldres tid, utsågs han till biskop av Strängnäs.

Använde sin makt

Biskop Rogge var en driftig man. Förutom det andliga skötte han tillsammans med sysslomannen domkyrkans omfattande jordegendomar i hela stiftet. Domkyrkan ägde mer än 600 gårdar, flera kvarnar och sågar och Rogge hamnade i flera tvister med Sten Sture på 1480-talet.

Rogge blev t.o.m. anklagad för att ha bedrivit industrispionage. Han ville nämligen bygga en vattensmedja i Torshällaån och behövde skaffa sig kunskap om hur en sådan var konstruerad. Johanniterna i Eskilstuna hade genom sitt medlemskap i en internationell klosterorden tillgång till den allra senaste tekniken på området. För att utreda frågan skickade han ut sina tjänare, som tydligen gick så noggrant tillväga att de plockade isär klostrets anordningar. När en så mäktig man som biskopen kom på besök bestod hans följe av minst 40 beväpnade män till häst och flera medhjälpare till fots, så munkarna kunde inte hindra dem.

Tvister och uppror

År 1486 börjar den driftige biskop Cort Rogge i Strängnäs att bygga en vattendriven kopparsmedja, nedströms räknat från den av Graffs kvarnar som låg på åns östra sida under Holmberget. Trots att såväl riksföreståndaren Sten Sture d.ä. och lagmännen i Västmanland och Södermanland var närvarande i Torshälla, då villkoren för hur biskopens nybygge skulle bedrivas för att inte skada Bengt Faderssöns (Sparre av Tofta) kvarndrift, kan vi av handlingarna se att Bengt Fadersson uppenbarligen snabbt tröttnade på att tvista med biskopen, som övertog både kvarnen och Holmen.

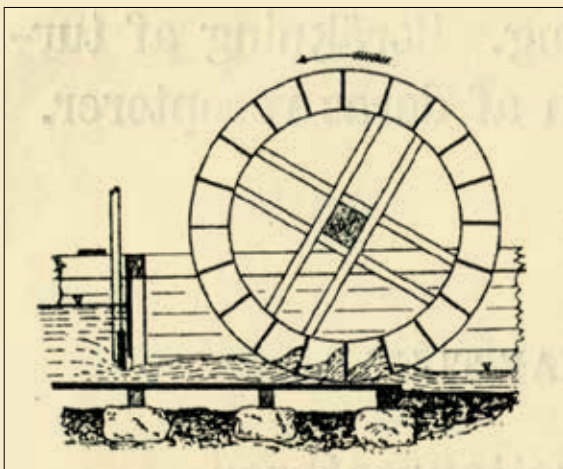
Hur det gick med biskopens vattensmedja är oklart. Det var oroliga tider i hela riket, bönderna beväpnade sig, gick man ur huse, och startade ett nationellt befrielsekrig mot danskarna.

TORSHÄLLA STAD MED OMGIVNINGAR 1742

Utdrag ur Kartan från 15 apr 1742, dvs. innan döttrarna Svedenstierna uppförde dagens herrgård på Holmen. Notera att herrgårdar finnas både på Holmen och i Nybyparken ungefär där den gamla gården låg.

UNDERFALLSHJUL

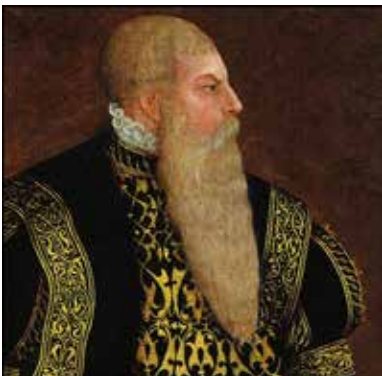
Underfallshjulet sätts i rotation genom att skovlarna pressas i strömriktningen av det strömmande vattnet under hjulet. Hjulet kräver inte hög fallhöjd, men en god hastighet på vattnet är en fördel.

Hjulet kan placeras direkt i ett vattendrag, men oftast bygger man en ränna som leder vattnet mot hjulet, utan att alltför mycket rinner på sidorna om det, för att öka verkningsgraden.

Smedjor för koppar och järn

SVERIGES INDUSTRIALISERING TAR FART UNDER GUSTAV VASA

Vid reformationen av kyrkans lära på 1520-talet utsågs kungen till kyrkans överhuvud och Kronan övertog domkyrkornas och klostrens egendomar. Kung Gustav Vasa utnyttjade sin position som "ny påve" och lyckades på mer eller mindre lagliga vägar lägga beslag på drygt 2 000 av de ca 13 000 kyrkliga gårdarna för sin egen släkts privata räkning. Det kan verka girigt, men kung Gustav Vasa hade en plan. Han ville systematiskt bygga upp Sverige till en stormakt byggd på export av koppar, skog, järn, stål och vapen. På 1540-talet gjorde kungens representanter rekryteringsresor i Tyskland, Baltikum och Holland för att locka hit yrkeskunniga experter som kunde hjälpa till att bygga upp en svensk industri.

Gustav Vasa

KUNGENS KOPPARSMEDJA FÖR SLOTTSTAK OCH GRYTOR FÖR KRUTTILLVERKNING

Bland de första verksamheterna som kungen drog igång var en kopparsmedja på Holmen 1541. Där tillverkades koppargrytor för salpetersjuderier (kruttillverkning) och kopparplåt, bl.a. till taken på de kungliga slotten. Graffs kvarn, öster om ån nedanför Holmberget, lät han dock ligga kvar under Kronan som understöd till den nya kungsgård han byggde upp på ruinerna av klostret i Eskilstuna.

KVARNAR FORTSATT LÖNSAMMA

När det gäller arbetstillfällen i Torshälla ström på 1550-talet så var betydligt fler sysselsatta i den fortfarande lönsamma och viktiga kvarnverksamheten. Sedan medeltiden fanns minst sex kvarnar i Torshälla, varav en granne med kopparsmedjan på Holmen.

Graffs kvarn mittemot Holmen var fortfarande igång och biskopens forna smedja mellan Holmberget och Husberget hade gjorts om till mjölkvarn. Nere vid dagens bro och damm fanns tre kvarnar.

KOPPAR BYTS MOT JÄRN UNDER STORMAKTSTIDEN

Holmen ärvdes av kung Gustav Vasas yngste son, dåvarande hertig Karl (senare Karl IX) som var mer intresserad av att få fart på järnsmidet i Eskilstuna och Arboga. I slutet av 1500-talet då hertigen började bygga sin kanal mellan Hjälmaren och Mälaren behövdes mycket järnsmide till bl.a. slussar, varför kopparsmedjan blev järnsmedja.

Hertigen lät Torshällas borgare sköta smedjan, bl.a. borgmästaren Grells Jönsson, mot erläggande av tomtören. Hertig Karl ville främja uppbyggnaden av järnbearbetning och inhemsk industri genom särskilda förmåner för driftiga entreprenörer.

Gustav Vasas son Karl den IX

Gustav den II Adolf

Rikskanslern Axel Oxenstierna

OXENSTIERNA ARRENDERAR UT EGENDOMAR

Under Gustav II Adolfs regeringstid på 1600-talet fortsätter rikskanslern Axel Oxenstierna denna politik och försöker bryta med den gamla naturhushållningen, då man betalade skatten i form av olika varor man själv odlat. Kanslern lägger ut skatteuppbörden på entreprenad och arrenderar ut Kronans omfattande jordegendomar. Pengarna räckte ändå inte till för att finansiera det trettioåriga kriget. För att få loss mer kontanter började man sälja Kronans egendomar till privatpersoner.

BERGSFOGDE BYGGER NY SMEDJA

På 1630-talet arrenderade förre bergsfogden Jakob Persson från Noraskog skatteuppbörden för hela Rekarnebygden och någon gång mellan åren 1634-1641 köpte han Graffs gård och kvarn inklusive Holmen av Kronan. Jakob Persson valde att inte återuppliva kopparsmedjan på Holmen utan byggde i stället en ny järnsmedja på östra stranden nedanför Holmberget där Graffs kvarn tidigare legat.

Det mesta av järnet kom från Nora (Hammarby Bruk) och transporterades först till Skärmarbrink, strax norr om Örebro, sedan via Hjälmarén och Närje å.

Innan första fallet i Hyndevad omlastades järnet för landstransport till Torshälla, där det förtullades och lagrades innan vidare befördran per båt till Stockholm.

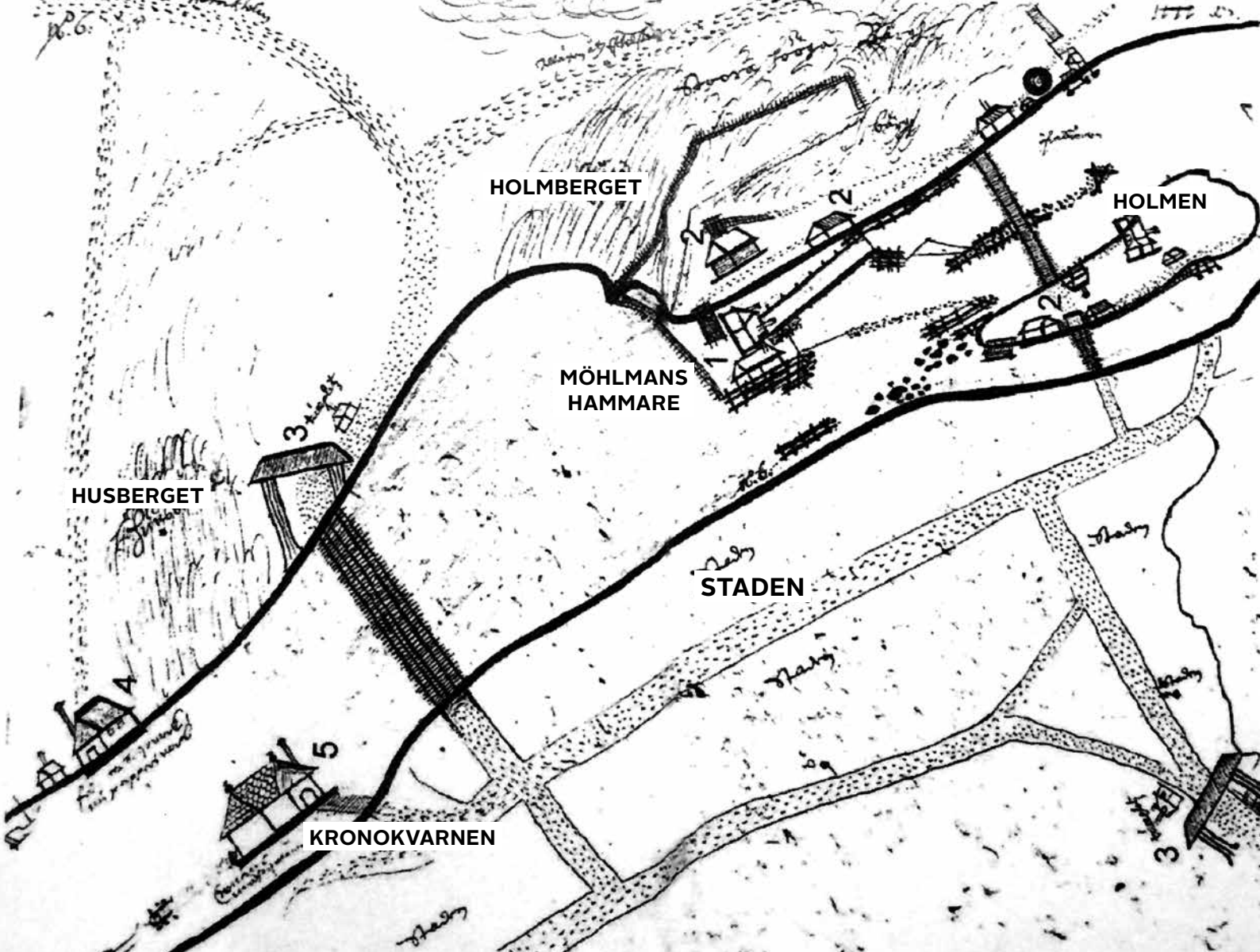
Framgång och nedläggning

Det verkar ha gått bra för Jakob Persson för när han dör 1651 är han Torshällas rikaste borgare. Hans dotter var gift med borgmästaren Nils Månsson i Nora som reser ner till Torshälla för att sköta bouppteckningen efter sin rike svärfar.

Näste ägare av Graffs gård, kvarn och Holmens smedja blir kronofogden i Rekarne Härad, Nils Joensson, som var bosatt i Torshälla mellan åren 1648-1664. Han verkar dock inte ha varit särskilt intresserad av att driva smidet vidare utan la ner verksamheten.

Bebyggelse med kvarn på östra åsidan vid 1600-talets mitt, från förlaga till Suecia Antiqua av Erik Dahlberg.

Den östra åstranden under Holmberget har i alla tider varit förknippad med Holmen. Här har, sedan tidig medeltid, Holmen haft delar av sina industrianläggningar. Strandkanten under Holmberget var tidigare betydligt bredare än i dag. Vid sänkningen av Hjälmarens vattennivå på 1880-talet breddades ån mellan Holmen och Holmberget genom bortschaktning av delar av den östra åstranden. Notera att ån rinner från Holmen förbi Kronokvarnen på kartan. Kartskiss från år 1685.

MÖHLMANS HAMMARE OCH ÄNKAN MARIA LEIJEL – SVERIGES FÖRSTA KVINNLIGA BRUKSPATRON

I stället blev det Sven Björnsson Möhlman, som år 1671 ansökte och 1675 erhöll privilegier för att återuppta driften av Nils Joenssons nedlagda hammare och att bygga en bro till "Holms holme". På Holmen tillverkade han stångjärn och smidesmanufaktur av järnråvara från Noraskogs bergslag. Då Möhlman avlider 1687 var makarnas ende son och arvinge Jacob Möhlman två år gammal.

Änkan Maria Leijel (flera stavningar förekommer) tar då över bruket och får privilegierna förnyade vid flera tillfällen. Hon bodde på Skeppsbron 28 i Stockholm och tillhörde den skotska köpmannasläkten "Leyel" verksam bl.a. i engelska Ostindiska kompaniet, och med ett omfattande kontaktnät.

Rosen stod för kvalitet

Familjeföretaget ägde flera bruk i Nora, Fellingsbro och vid Älvkarleby utanför Gävle. De mest berömda var bruken Hammarby och Rockhammar, båda efterföljare till Gustav Vasas Kungshammare från 1544 och Fogdehammaren från 1600-talets början. Leijels kvalitetssigill var en ros. – *se bild.*

Holmens herrgård idag

MARIA LEIJEL FÖRDUBBLAR PRODUKTIONEN

Produktionen fördubblas av Maria Leijel efter makens död, vilket tyder på att hon byggde ut bruket med flera härdar och förbättrade tekniken för att utnyttja vattenkraften med nya dammrännor. Det var förbjudet att dämna upp tvärs över hela ån eftersom man då skulle störa verksamheten vid Kronans stora mjölkvarn som låg längre ned i strömmen.

År 1706 gifte Möhlmans änka Maria Leijel om sig med Peter Schnack, en adelsman med imponerande meritlista. Hon kallades därefter ofta bara för fru Schnack, men någon kafferepstant var det verkligen inte fråga om. En bättre titel kunde ha varit Sveriges första kvinnliga brukspatron. Några barn fick hon inte i sitt andra äktenskap utan hennes arvinge blir ende sonen Jakob Möhlman från första giftet och hans intresse för bruket var begränsat. Bruket förblev dock i släktens ägo och när Jakob avled barnlös 1761 så ärvdes det av hans kusin Margareta Petré, gift Svedenstierna, och sedan hon och maken avlidit 1763 får döttrarna Charlotta och Catharina Eleonora Svedenstierna ära Holmen. Det var troligen döttrarna Svedenstierna som år 1770 uppförde den vackra bruksherrgården i sten på Holmen, men de sålde dock snart sina intressen i Holms bruk.

NY KVARN OCH REGLERAD VATTENNIVÅ

Då Nyby kvarn uppfördes 1805 i Nybyån (Grafån) förhandlades en överenskommelse fram mellan Nyby kvarns ägare och jordägarna och fabrikörerna uppströms ån till Eskilstuna. Genom utslag i vattendom i Västra Rekarne häradsrätt fastställdes den högsta respektive den lägsta vattenhöjden i ån från Holmdammen i Torshälla i norr till Gevärsfaktoret i Eskilstuna i söder.

HOLMS MÄRKE ELLER GJUTARSTENEN

I en jordfast sten på södra änden av Holmen, den s.k. Gjutarstenen, inhöggs ett vattenmärke, Holms Märke. Märket visar högsta tillåtna vattenhöjden för att uppströms liggande jordar och vattenverk inte kommer till skada till följd av uppdamningen vid Nyby kvarn och Holmdammen. Detta vattenmärke, som fortfarande kan ses med blotta ögat, från Holmenledens bro, blev vattennivåmärke även för den 1860 grävda Eskilstuna Nedre Kanals vattenstånd.

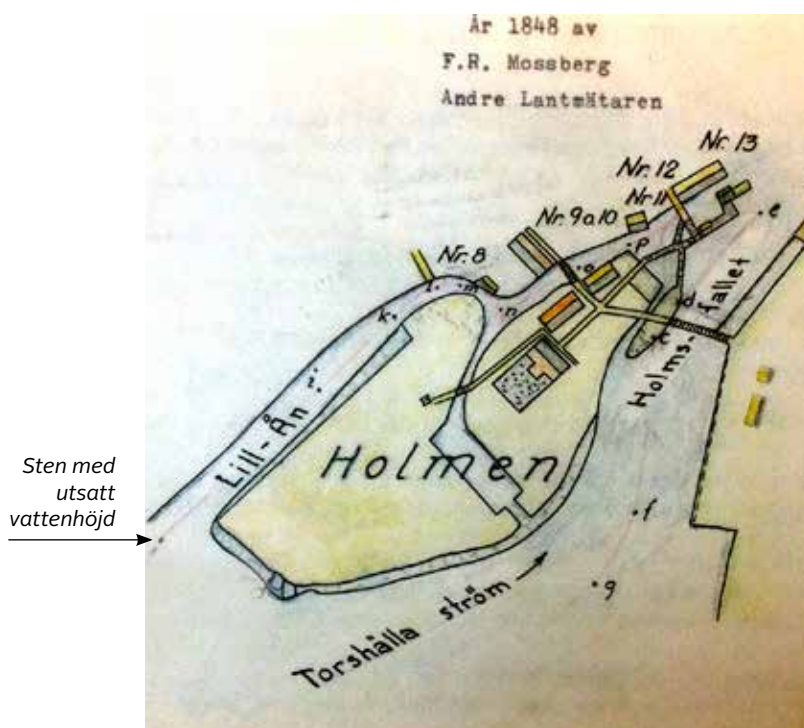

Lillåns inlopp mellan Holmens skola till vänster och B-verkstaden till höger. (Foto från 1897)

SLUTET NÄRA FÖR HOLMENS KVARNAR OCH JÄRNBRUK – NYA VERKSAMHETER TAR ÖVER

1773 ägs bruket av secreta Rådet Claes J. Hallgren, som dock säljer bruket 1782 till friherre Meyendorff von Yxkull som då ägde Nyby Gård och Kronokvarnen. Strax före sekelskiftet är driften är nedlagd och år 1800 säljs bruket till skråredaren Carl Adam Schepherus som tar upp hammarsmide i mindre omfattning fram till 1810.

1810 övertas bruket av f.d. löjtnanten Simon Schröder som via en kvarn förmaler "krit- och färgstoffer". För att öka vattenmängden till sina verk på Holmen lät Schröder gräva en ny tillloppskanal, med en fiskdamm, tvärs över Holmens norra ände.

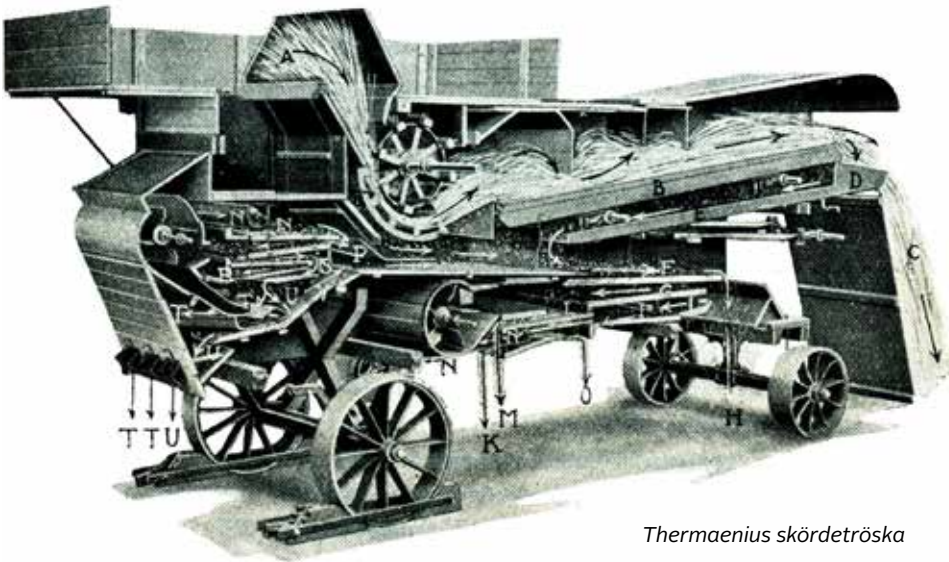

1812 beslutar Bergskollegiet att Holms f.d. Bruk skulle läggas ner och smidesrättigheterna överflyttades till Nyhammars Bruk i Västmanland. 1821 sålde Schröder hela Holmenfallet för 2000 riksdaler till Kronan. Avsikten var att få bättre kontroll över de besvärliga regleringsförhållanden som antogs råda vid fallet.

Under 1820-talet går Holmengården genom flera olika händer och verksamheter. Först kom färgaren Lundmark och drällmakaren Ekenmark, som anlade en väverifabrik för tillverkning av dräll i en trevåningsbyggnad som dock inom kort brann ned. 1833 köps fastigheten av ryttmästare Rosenborg, som bygger en färgerifabrik som dock går i konkurs.

Holmens Bruksherrgård med endast ett annex och Schröders kanal 1848

Verkstadsindustri

Thermaenius skördetröska

Lokomobil för driften

ADOLF ZETHELIUS OCH NYBY BRUK TAR KONTROLL ÖVER FALLEN

Då Kronan inte längre hade eget intresse av Holmenfallet överläts dispositionsrätten 1831 till brukspatronen vid Nyby Bruk, Adolf Zethelius. I överlåtelsen ingick även dammbyggnaden och den före detta hammarsmedjan på östra sidan av fallet. Åren 1835-46 står Holmenanläggningen av allt att döma outnyttjad.

Nyby Bruks förvärv av Holmenfallet tillsammans med köpet 1828 av Kronokvarnen ingick i en väl uttänkt plan. Bruket ville ha fullständig kontroll över vattenregleringen till Nybyverken i Nybyån och på så sätt avhända sig alla eventuella konkurrenter till vattenrätten i Torshällaåns vattenflöde. Dessa omständigheter var också den främsta anledningen för Kronan att överlåta fallet till Zethelius "då nu alla divergerande intressen" var samlade på en hand.

Holmenfastigheten är nu delad på Adolf Zethelius med dammen och den f.d. smedjan under Holmberget och Schröder på Holmen med f.d. järnbrukets fastigheter på östra sidan.

TVÅ BERÖMDA VERKSTADS- INDUSTRIER FÖDS PÅ HOLMEN

År 1846 etablerar sig fabrikör Johan Thermaenius på västra sidan av Lillån och uppför A-verkstden för tillverkning av tröskverk. 1860 byggs en kvarn och 1864 har verkstden tre vattenhjul.

Thermaenius-verken blev kända för sina mobila tröskverk drivna av lokomobiler, för främst små och medelstora jordbruk och beräknas ha tillverkat cirka 500 tröskverk under åren 1846-1868. Tröskverken blev mycket uppskattade och fick stor uppmärksamhet.

Redan 1868 har Thermaenius växt ur verkstden och flyttar till Hallsberg. Efter fusion med Arvikaverken (1917) köps bolaget av Bolinder-Munktell (1960) och ingår i dag i Volvo Construction Equipment.

HOLMENFALLENS INUSTRIER

1. Snickarverkstad, 2. Gjuteri, 3. Kvarn, 4. sliphus och sågverk, 5. Räckhammare, 6. Vedbod och tvätthus, 7. Fabrikshus (A-verkstaden), 8. Arbetarbostäder (Foto före 1880)

Nordens första industriella sågbladstillverkning

År 1869 övertas A-verkstaden av ingenjörerna Stridsberg och Björck som inreder en sågbladsfabrik i verkstaden. Sågbladstillverkningen var den första i sitt slag i Norden och med skogsindustrins uppsving växte behovet av sågblad/klingor, vilket gav fabriken en flygande start.

J.O. Björck var delägare i företaget mellan åren 1867-1870, men hans namn följde med i företags-namnet även efter att han grundat det egna gjuteriföretaget. Han var sannolikt inte aktiv direkt i sågbladsföretaget utan startade 1868 egen gjuteriverksamhet i samma lokaler som valsverket.

Gjuteri och Valsverk

1873 byggs B-verkstaden för valsverk och gjuteri på Holmen. En utbyggnad av herrgårdsbyggnaden med en förlängning och övervåning gjordes av Stridsberg på 1870-talet, då även östra flygeln kom till. Redan 1879 växer även de ur verkstäderna på den trånga industritomten med den alltmer begränsande vattenkraften. Gjuteriet flyttar till Eskilstuna och sågbladsfabriken med 75 anställda, till Trollhättan, där den drevs i över 100 år till 1987.

1879 övertas Holmen av fabrikören Gustaf Smerling som inrättar en manufakturverkstad för tillverkning av smidesprodukter som liar, sablar och knivar. Verksamheten läggs ner redan 1888.

1888 övertas Holmenanläggningen av ingenjörerna Ingelson & Mathiesen som inrättar en mekanisk verkstad och ett gjuteri för tillverkning av tröskverk och lokomobiler, turbiner, ångmaskiner, ångpannor och pumpar. Redan två år senare tvingas företaget dock i konkurs.

NYBY BRUKS-EPOKEN OCH HOLMENS GJUTERI & MEKANISKA VERKSTAD

1890 kan Lars Linus Liberg, Nyby Bruks ägare, för en billig penning (70 tkr), förvärva Holmens verkstad med alla byggnader och inventarier samt gårdarna 8-14 i staden. Från 1890 drevs företaget som dotterbolag till Nyby under namnet Holmens Gjuteri & Mekaniska Verkstad. Bolaget blev berömt för sina utomordentliga krankonstruktioner och blev ett av landets främsta verkstadsföretag inom sitt område.

Gjuteriet läggs ned och den mekaniska verkstaden blir rostfri

Det gamla gjuteriet läggs ned 1952. Istället kom Holmens Mekaniska Verkstad att följa ägaren, Nyby Bruks, produktion, som då hade tagit stora steg in på det rostfria stålets område. För att vidareförädla Nyby Bruks produkter ställs produktionen i början på 1950-talet om för tillverkning av apparatur, rör och rördelar i rostfritt stål för kemisk-teknisk industri såsom pappersbruk, raffinaderier, konstgödningsfabriker, mejerier, bryggerier och liknande.

Typisk hamnkran

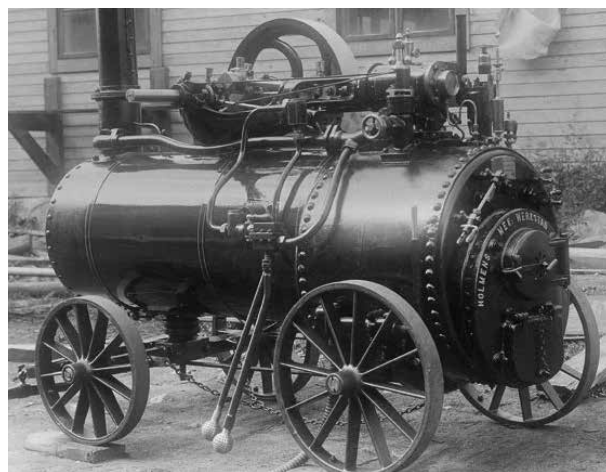
Kvarteret Holmen sett från Holmberget 1880

A-verkstaden och Holmendammen 1880

B-verkstaden i slutet av 1800-talet

Lokomobil från Holmens Mekaniska Verkstad

Ett större gruvspel med brytskivor (Foto från år 1900)

SVERIGES FÖRSTA INDUSTRIELLA STRÄNGGJUTNINGSMASKIN

Den första stränggjutningsmaskinen under namnet "Concast" konstrueras 1954 på Holmen och installeras i Nyby stålverk. Maskinen gjöt blooms i fyrkant, runt upp till 203 mm och platinor i 51x356 mm och var Sveriges första industriella stränggjutmaskin.

Hysch-Hus

I början på 60-talet tillverkas ljuddämpare för provkörning av jetmotorer. De första levereras till CVA i Arboga och de flesta större svenska flygfält blev kunder och produkten en stor framgång. Husen med dämpare som byggdes kallas Hysch-Hus.

Bara rörtillverkning kvar

Apparaturtillverkningen på Holmen upphör 1967 och vissa produkter övertas av Gränges Hedlund. En av de sista leveranserna blev inklädnaden av bränslebassängerna i Marviken. Därefter tillverkas endast rostfria rör och rördelar styckvis från plåt. Efter nedläggningen av varmvalsad plåt 1977 flyttas rörproduktionen till varmvalsverket. Därefter finns endast rördelstillverkningen kvar på andra våningen i A-verkstaden tills den övertas av Uddeholm när Nyby Uddeholm AB bildas 1979.

ROSTFRITT PULVER BLIR RÖR

Med Pulverinvesteringen 1979 byggs en kallisostatpress (CIP) med 5000 bars tryck i A-verkstaden och en linje för tillverkning av "billets-kapslar" installeras i B-verkstaden. Kapslarna fylls med rostfritt pulver och kallisostatpressas till rörämnen för vidare extrusionspressning till rör.

ANVAL tar över

Pulvertillverkningen och extrusionen av sömlösa rör i ANVAL (Avesta-Nyby-Vallourec), där Vallourec äger 40%, övertas helt av fransmännen i mitten på 90-talet.

Rörtillverkningen flyttas till Frankrike år 2000 och Vallourec säljer Pulvertillverkningen till Carpenter. B-verkstaden blir då tom och köps av Torshälla Fastighets AB. A-verkstaden övertas av Nordic Coating AB, ägt av Christer Åslund, och en anläggning för plasmabeläggning med rostfria pulver av utsatta ytor på valsar pumpas m.m. installeras.

Plasmabeläggningen såldes 2005. Sedan dess har A-verkstaden i princip stått tom.

A-verkstaden 2014

DEN INDUSTRIELLA EPOKENS SLUT EFTER 900 ÅR

Kommunen övertar A-verkstaden 2014 och tre hyreshus, byggda av Torshälla Fastighets AB på södra Holmen, är klara för inflyttning och flera kommer att byggas. Den industriella eran är nu över. Idag står de kvarvarande industribyggnaderna som ett minne av en svunnen epok i Holmens och Graffs Gårds industriella historia. Lämningsarna efter historien är dock tydliga och det är av största vikt att vi bevarar minnen av stadens industri. Minnet är gott, men ack så kort!

De äldsta delarna av anläggningen idag utgörs av herrgårdsbyggnaden, byggd 1770 av döttrarna Svedenstierna, A-verkstaden från 1864 och den ursprungliga B-verkstaden från 1873. En utbyggnad av herrgårdsbyggnaden med en förlängning och övervåning gjordes förmodligen av Stridsberg på 1870-talet då även östra annexet kom till.

DAGENS HOLMEN

Inför omdisponeringen av verkstadsområdet på 2010-talet och byggandet av bostäder revs ett antal enklare bodar och förråd invid nuvarande tillloppskanalen samt de bägge tillbyggnaderna på B-verkstadens norra och södra gavlar. Den äldsta delen har idag anpassats som ett servicehus till de, av Torshälla Fastighets AB, nybyggda bostadshusen på södra Holmen.

Som ett slut på den industriella eran är det utmärkt att ett så anrikt industriområde som Holmen kan få nytt liv och nytt utnyttjande, så att det inte bara står outnyttjat och faller samman eller rivs.

Bild på den äldsta delen av B-verkstaden mellan de nya hyreshusen och herrgården

Bild från Erik Dahlbergs
Suecia Antiqua

Denna vy över Torshälla från
1689 är från Carl Gripenhielms
karta över Mälaren.
Kartan är 3,46 x 2,14 meter
och inramas av 96 bilder varav
denna är en. Bilden domineras av
kyrkan, rådhuset, kronokvarnen
och ett korsvirkeshus under
Holmberget. Eventuellt är detta
Graffs gård.

STORMANNASLÄKTERNA SPARRE OCH OXENSTIERNA ÄGDE HOLMEN MED GRAFFS GÅRD I NÄRA 200 ÅR

1307-1310	drots Abjörn Sixtensson (Sparre av Tofta).
1311-1358	sonen drots Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta), drots 1335, lagman i Västmanland och Dalarna 1352.
1359-1377	Nils dotter Ingeborg Nilsdotter. Hon var gift två gånger: 1) med Sten Turesson (Bielke), marsk och riksråd 1348, dog 1350 och 2) med Bengt Nilsson (Oxenstierna), riksråd 1370. Sönerna i båda äktenskapen fick i tur och ordning ära Ängsö, Graffs gård o kvarn samt Holmen m.m.
1378-1395	Ingeborgs son i första äktenskapet Sten Stensson (Bielke), riksråd 1378-1385. Inträdde i Vadstena kloster 1395 och då fick hans halvbror Arvid Bengtsson (Oxenstierna) överta en del av hans världsiga ägodelar Ängsö, Graff inklusive Holmen. Resten skänkte han till olika kyrkor och kloster för sin själs frälsning.
1395-1402	Ingeborgs son i andra äktenskapet Arvid Bengtsson (Oxenstierna), riksråd 1395, dog senast 1402. Efter Arvids död delar änkan Birgitta Magnusdotter (Porse) och hans syster Elin Arvidsdotter på hans arvegods. Syster Elin ärvde Ängsö från brodern medan modern Birgitta ärvde allt han ägde i Sörmland bl.a. Graffs gård och kvarn i Torshälla. När systern Elin dör 1419 ärver Birgitta även hennes gods bl.a. Ängsö.
1402-1453	Birgitta Magnusdotter (Porse), formellt 1450-53 hennes dödsbo. Birgitta dog den 1 oktober 1450 utan levande barn och arvsskiftet drog ut på tiden och hölls mellan hennes kusinbarn. Ängsö gick till Elin Nilsdotter (Natt och Dag) som var gift med Fader Ulfsson Sparre som ägde Hjulsta utanför Enköping. När Elin dog 1475 och maken ca 1479 så ärvde deras son Nils Hjulsta medan deras andra son Bengt Fadersson ärvde Ängsö och därmed även Graffs gård med Holmen.
1453-1475	Birgitta Magnusdotters kusinbarn Elin Nilsdotter (Natt och Dag) gift med Fader Ulfsson Sparre, riksråd 1453, häradshövding i Åkers härad i Sörmland 1471.
1475-1488	Bengt Fadersson (Sparre av Hjulsta och Ängsö) som sålde till Strängnäs biskop Rogge.

Bryggan längs med Torshälla-ån har redan hunnit bli en mötesplats

Ett av punkthusen runt den mysiga innergården

En ny hållbar stadsdel formas i Torshälla

Den gamla industritomten intill Torshällaån har på senare år genom omsorgsfull förädling förvandlats till ett nytt bostadsområde med tydlig miljömässig prägel. Förutom att projektet gett området ett visuellt lyft har det också bidragit till att minska den rådande bostadsbristen på orten och inom kommunen.

Den grundläggande visionen då projektet Holmen startades var att bygga ett modernt bostadsområde som bygger på ekologisk, social och ekonomisk hållbarhet. Därtill skulle området präglas av en modern formgivning i form av fasader och färgsättning som bevarar Holmens anor och industriella karaktär.

Ambitionen har ställt höga krav på val av rätt materiel och utförande i byggnadsprocessen, något som bedömts vara väl motiverat i syfte att uppnå målet med att skapa en attraktiv stadsdel.

I samband med att etapp två i projektet inleddes togs ytterligare ett viktigt steg mot slutmålet, nu med lägre huskroppar i två plan med egen ingång till varje lägenhet. I kombination med husen som byggdes i första etappen erbjuder nu området ett varierat bostadsutbud som svarar upp mot olika bostadssökandes önskemål och preferenser. Detta har glädjande nog

visat sig attrahera både Torshällabor och inflyttade till orten. Detta är något som Torshälla Fastigheter tror kan gynna orten utifrån flera aspekter. Dels kan det förhoppningsvis skapa tillväxt och dragkraft till ortens lokala näringsliv då butiker och andra affärsverksamheter kan få ett utökat kundunderlag men även bidra till ett rikare samhällsliv i form av nya medborgare och intryck.

Vad som gett upphov till det stora intresset för projektet tror Torshälla Fastigheter är en unik och välavvägd kombination mellan det nya och mod-

erna samt det gamla och genuina vilket karaktäriserar Holmen. Lägg därtill det gynnsamma läget alldeles intill Torshällaån med bryggor längs kanten som redan utvecklats till en mötesplats så förstår man varför det har blivit så populärt.

Då Torshälla är inne i en expansiv och intressant fas bör Holmen betraktas som en viktig del i utvecklingen och vad gäller framtiden så finns ytterligare ett stort och intressant projekt att vänta sig, nämligen kvarteret Gillet. Genom att Torshälla Fastigheter planerar för nybyggnation av bostäder på ödetomten där det tidigare fanns en bensinmack hoppas man på att kunna ge Torshälla stadskärna en helt ny och mycket mer inbjudande entré framöver.

Skiss över husen i Etapp 2